

Informátor a sociální konstrukce českého národa. Jde o esej – jistě jeden z nejlepších, které v sociálních vědách kdy vznikly – přesně odpovídající duchu, v jakém tento literární žánr kdysi stvořil Michel de Montaigne; esej znamenal pokus a zároveň pokoušení sebe sama. Tady autor sleduje sám sebe pokoušejícího se o dekonstrukci románu Vladimíra Macury. Je to obrázek rozverný, radostný a vtípný, podstatně ovšem je, že nejen pro čtenáře, ale zjevně také pro autora, jenž na jednom místě o dekonstrukci píše: „Vždycky jsem měl podezření, že celá ta roztomilá postmoderní hra je zdězovaný Mozart (jak by to viděl Adorno) nebo zrockovaný a zheavymetalovaný Verdi (pochod z Aidy stříhnutý valčíkem z Nabucca, jak to vidím já)“ (s. 151).

Sborník ještě krom bibliografie uzavírá autobiografické vyprávění *Z mého života*. Na samém konci tohoto zamyšlení píše Miloslav Petrušek o své – přece jen poněkud problematické – „teorii mostu“, podle níž úlohou jeho generace je představovat most, po němž žáci přejdou k nové (nikoli nutně ve všem lepší) sociologii. Problematičnost autor naznačuje povzdechem, zda už tato generace není oním mostem příliš dlouho. Mosty jsou však potřeba neustále a navíc různé – také mezi odlišnými rámci vědeckého poznání, jak dokazuje sama existence ceny Vize 97 i sborníky jejich laureátů.

Miroslav Paulíček

Jiří Šubrt, Jiří Vinopal a kol.: *Historické vědomí obyvatel České republiky perspektivou sociologického výzkumu*. Praha: Karolinum, 2013, 258 str.

„Z ‚kolektivní paměti‘ se stala posedlost,“ píše Joanna Bourke v úvodníku k monotematickému číslu *Journal of Contemporary History* z roku 2004, zaměřenému právě na problematiku kolektivní paměti. Nebudu snad příliš daleko od pravdy, když úvodem poznamenám, že během let uplynulých od vydání citovaného textu začínají tato slova stále více platit i pro české humanitní a společenské vědy. Zdá se, že kolektivní paměť není jen „posedlostí“, ale do jisté míry i akademickou módou.

Rozvinutí nového hlediska, naznačeného právě určitým módním pojmem, jistě může být přínosné a obohacující jak heuristicky, tak teoreticky; průřezová a interdisciplinárně relevantní témata nadto také pomáhají stimulovat komunikaci mezi zástupci různých oborů. Problém s módními pojmy však bývá ten, že jsou účastníky intenzivních paralelních diskusí chápány rozdílně, jejich význam je málokdy jasně vymezen a jen zřídka bývají podrobeny nezaujatému kritickému zhodnocení. Práce s pojmem „kolektivní paměť“ tak může do jisté míry odpovídat na určitou poptávku a dobové trendy, ale občas více zastírá, než proясňuje: ostatně ani Maurice Halbwachs nenabídl jednoznačnou definici nebo ucelené pojetí kolektivní paměti. Ostatně americký historik a sociolog Jeffrey K. Olick na tyto skutečnosti upozorňuje již od konce devadesátých let, a v tomto jsem s ním zajedno: je třeba provést nezbytnou kritickou reflexi a položit si prostou otázku – co vlastně máme na mysli, když o *kolektivní paměti* hovoříme?

Systematické tázání, které rezonuje s předchozími odstavci, se stalo i teoretickým základem recenzované knihy autorského kolektivu pod vedením Jiřího Šubrt a Jiřího Vinopala. Oba hlavní autoři úvodem vysvětlují, jak spolu souvisí kolektivní paměť a historické vědomí v jejich vlastním pojetí: jde o pojmy, které jsou sice úzce provázány, ale zároveň je mezi nimi třeba rozlišovat. Pojem „historické vědomí“ dostal přednost mimo jiné proto, že záměrem realizátorů výzkumu bylo „zkoumat představy lidí o historii jako celku“ (s. 9), nikoli různé formy vzpomínání na vybrané události dějin. Hlavním cílem publikace pak má být „otevřít nový pohled na problematiku vztahu lidí k dějinám a na zkoumání jejich představ o minulosti“ (s. 10).

Úvodní teoretická stať Jiřího Šubrt a názvem *Historické vědomí a kolektivní paměť* je vedena snahou o důsledné a sociologicky relevantní uchopení této problematiky. Autor zde předkládá koncepci podnětnou, originální a ojedinělou – pokud je mi známo – i v rámci celosvětové odborné diskuse. Pojem „historické vědomí“ lze podle něj vymezit dvěma možnými způsoby, a to jako: a) „souhrn znalostí dějin“; b) „obecný dojem z dějin“ (s. 15). Za badatelsky nosnější přitom považuje druhý z uvedených významů,

jeho další rozpracování a uplatnění v empirickém výzkumu však vyžaduje teoretické zpřesnění. Možným východiskem je především sociologie vědění Petera L. Bergera a Thomase Luckmanna, významně obohacená o prvky systémové teorie.

Jádrum Šubrtova pojetí historického vědomí (respektive kolektivní paměti) se stává Parsonsovo schéma AGIL (adaptace, dosahování cílů, integrace, udržování latentních kulturních vzorců). Historické vědomí tak vzniká souhrou několika složek: A) prožitá historická zkušenost; G) ideologický výklad dějin; I) vědění utvářené historickou vědou a dějepiscetvím; L) kulturně-historická kolektivní paměť. Kolektivní paměť (respektive její kulturně-historická dimenze) je tak vymezena jako rovina udržování latentních kulturních vzorců v rámci historického vědomí lidí, ale v souladu s logikou Parsonsovy teorie ji lze dále analyzovat: A) aktualizace a rekonstrukce; G) stanovení dominant paměti; I) konstrukce rámců paměti; L) přenos tradice a kulturních obsahů. Obousměrný vztah mezi historickým vědomím a kolektivní pamětí autor zachycuje vynikající metaforou počítačového programu (tj. historické vědomí) a počítačové databáze (tj. kolektivní paměť). Šubrt zároveň upozorňuje, že problematikou historického vědomí a kolektivní paměti lze vést také jiné strukturální řezy, čímž získáme další alternativní hlediska (*nositelé* historického vědomí a kolektivní paměti z hlediska stratifikace, skupin či generací; jejich *institucionální opory* a *informační prostředky* z hlediska formálního i obsahového). Odrazovým můstkem k dalším částem knihy a nástrojem k formulaci pracovních hypotéz a výzkumných otázek jsou pak tyto předpoklady: 1. historické vědomí je složka sociálního vědění, kterou lze zkoumat nástroji sociologického výzkumu; 2. charakter historického vědomí souvisí se zájmy a znalostmi lidí ve vztahu k historii; 3. součástí historického vědomí jsou představy o povaze historie jako procesu; 4. historické vědomí obsahuje hodnotící prvek; 5. historické vědomí je samo historicky proměnlivé. Zahrnutý výzkum byl realizován kvalitativními i kvantitativními metodami (se zřetelnou převahou druhého přístupu) v několika navazujících etapách. V roce 2009 a 2011 proběhlo celkem 17 skupinových diskusí se zástupci běžné populace a s učiteli dějepisu ze

základních a středních škol. Poznatky z první fáze *focus groups* sloužily jako východisko pro konstrukci dotazníku a v rámci knihy nejsou uceleně představeny (s výjimkou kapitoly 2.3, 4.3.4 a některých dalších, kde byly využity coby opora pro interpretaci dat). V roce 2010 proběhl dotazníkový průzkum *Historické vědomí*, jehož výsledky jsou doplněny dalšími daty primárního i sekundárního charakteru. Kromě třídění druhého stupně je k analýze dat ve většině tematických celků využita faktorová analýza.

Struktura textu, jak sami autoři podotýkají, má spíše charakter závěrečné výzkumné zprávy, jejíž výsledky jsou podrobně představeny ve třech kapitolách: *Vztah dnešních Čechů k historii*, *Charakteristiky historického vědomí* a *Vztah Čechů k národním dějinám*. Jednotlivé okruhy jsou precizně a důkladně zpracovány, často i s využitím dat z výzkumů realizovaných v minulých desetiletích, navíc doplněny o podrobné grafy a tabulky. Díky tomu může kniha posloužit jako základ pro další rozpracování, a je tak naplněn jeden z hlavních záměrů publikace, kterým bylo rozproudení odborné a veřejné diskuze nejen nad závěry konkrétního výzkumu, ale rovněž v daném tematickém rámci.

Některé výsledky výzkumu potvrdily očekávání autorů (například závislost hodnocení soudobé i nedávné historie na politické orientaci respondenta; postoj k významu znalosti historie se mění na základě dosaženého vzdělání), nutno ale podotknout, že většina z těchto otázek nikdy dříve nebyla uceleným způsobem ověřena reprezentativním dotazníkovým výzkumem. Faktem zároveň zůstává, že kniha přináší nebývalé množství poznatků nových, pozoruhodných a namnoze překvapivých. V recenzi jistě nelze detailně reprodukovat jednotlivé dílčí závěry takto rozsáhlého empirického výzkumu, uvedu zde proto jen několik příkladů.

Určitý zájem o historii deklaruje zhruba polovina dospělých populace České republiky. Samotné historické vědomí respondentů ve vztahu k významu dějin pro přítomnost a budoucnost typologizují výzkumníci na základě výsledků faktorové analýzy následujícím způsobem: 1. *pozitivní afirmace* (historie a její poznání jsou významné jako součást kulturního dědictví); 2. *noeticko-instrumentální postoj* (historie se

odvíjí podle určitých zákonitostí a jejich poznání je užitečné z praktického hlediska); 3. *historický nihilismus* (historický vývoj je nesmyslný, nahodilý a jeho znalost je zbytečná). Reálně nejde o jednoznačně oddělené kategorie myšlení, ale spíše o „vzájemně interagující názorové proudy“ (s. 75), přičemž přínaležítost respondenta k určitému typu historického vědomí nejvíce ovlivňuje vzdělání (poněkud nižší vliv má věk a pohlaví).

V souvislosti s obecnými charakteristikami historického vědomí stojí za pozornost, že na vymezení subjektivních „hranic historie“ – kam až sahá přítomnost a kde už začínají dějiny – nemá prokazatelný vliv věk respondentů. Dalo by se očekávat, že období označovaná za historii budou častěji spadat mimo prožitou zkušenost respondenta, ale ukazuje se, že lidé k dějinám přistupují spíše odděleně od své vlastní biografie a struktura života jednotlivce či jeho věk se na stanovení hranice mezi přítomností a historií podílí jen velmi slabě (s. 88).

Česká veřejnost si rovněž uvědomuje problematičnost „ideálu objektivity“ ve vztahu k historii: většina respondentů soudí, že na dějiny není možné pohlížet zcela nezaujatě (polovina z nich to odmítá z principu věci, dalších 40 % připouští možnost zkreslení ze strany různých aktérů). Samotná historie se tak jeví jako produkt historických a především politických okolností. Výzkum v tomto smyslu identifikoval šest faktorů, které podle respondentů utvářejí individuální historické vědomí (s klesající důležitostí): 1. osobní a osobně předávané zkušenosti (prožitky, rodina a generace); 2. zprostředkující informační kanály (škola, tradice, média, mýty); 3. film, beletrie a populárně-naučné ztvárnění historie (vliv literatury a filmu na historické vědomí je v knize pojednán podrobněji); 4. vědecké poznatky historiků; 5. náboženství, muzea a památníky, umění; 6. politické ideologie.

Zajímavé je, že politické ideologie a politický režim, jež na formování osobního historického vědomí mají podle respondentů nejmenší vliv, jsou podle nich naopak naprosto rozhodující pro konstrukci „oficiálního“ či převažujícího výkladu dějin v dané době. Pozorovaný rozpor mezi „velkými“ a „osobními“ dějinami otevírá podle autorů možnou otázku po míře osobního ztotožnění jednotlivců s oficiální dobovou interpretací

dějin. Ukazuje se také, jak poznamenává Jiří Vinopal v kapitole 3.2.3, že historické vědomí obyvatel České republiky má zřejmě jakési dvě modaloty: první představuje subjektivní myšlenkové „nastavení“ vzhledem k minulosti, vcelku diferencované dle demografických a socioekonomických charakteristik, ale na druhé straně výsledky výzkumu naznačují, že lidé jsou do jisté míry schopni vlastní subjektivní hledisko překonat a nahlédnout v některých souvislostech problematiku dějin z pozice expertů, usilujících o co neobjektivnější pohled. Poslední tvrzení však není předloženo coby závěr realizovaného výzkumu, nýbrž jako hypotéza pro další empirické bádání v budoucnosti.

Jak je patrné z kapitoly o vztahu Čechů k národním dějinám, hodnocení jednotlivých historických etap procházelo během 20. století značnými změnami: první republika, kterou ve výzkumu z prosince 1946 jako „největší“ období československé historie označilo pouhých 8 % respondentů, začala být od konce 60. let hodnocena stále pozitivněji a dosud zaujímá přední příčky. Naopak doba husitství, pozitivně hodnocená za první republiky i po roce 1948, se stává po roce 1989 obdobím natolik rozporuplným, že mu byla v recenzované knize věnována samostatná kapitola 4.2.2. Jak se zdá, posouzení různých etap dějin v očích veřejnosti vždy reaguje na dobový kontext a aktuální hodnoty, ideály a principy, jejichž prostřednictvím jsou konkrétní epochy poměřovány. Podobné tendence lze nalézt i v hodnocení významných historických postav a symbolických míst.

Samostatná podkapitola z pera Jiřího Vinopala je věnována kultivaci historického vědomí v rodině a generačním specifickým historického vědomí (kapitola 4.4). Občané České republiky mají o svých předcích základní informace asi tři generace do minulosti. Znalost rodinné historie je považována za poměrně významnou (nachází se na třetím místě za znalostí českých dějin a světových novodobých dějin 19. a 20. století), přičemž toto ohodnocení nesouvisí se vzděláním ani věkem. Lidé, jejichž historické vědomí spadá do kategorie noeticko-instrumentální nebo pozitivní afirmace, výrazně častěji ve svých rodinách hovoří o předcích, případně vlastní předměty či dokumenty související s rodinnou historií.

Vinopal zde spatřuje obousměrný vztah: „Je pochopitelné, že lidé s určitým typem historického vědomí mají tendenci utvářet rodinné prostředí podle tohoto vzoru, současně pak také ovšem, že lidé vyrůstající nebo delší dobu žijící v takovém prostředí jsou formováni zde převládajícím typem historického vědomí“ (s. 164).

Otázka generací tvoří klasické téma sociologie vědění, jež se zároveň úzce váže k sociální změně a problematice času (o generacích v kontextu sociologie psal již Mannheim; ze soudobých autorů například Bernhard Giesen). V rámci výzkumu *Historické vědomí 2010* jako nejvýraznější generační mezník přitom vyvstává rok 1989 a následující období „počátků demokracie“, k nimž se dohromady přihlásilo 52 % respondentů. Na druhém místě je podstatně méně zastoupeným generačním mezníkem rok 1968, respektive Pražské jaro a obecněji uvolnění poměrů v Československu 60. let (souhrnně 15 %). V této souvislosti musíme zmínit, že s rostoucím věkem respondentů přibývají události, které mohou být vnímány jako *definiens* jejich vlastní generace, a dochází tak ke značnému rozrůznění. Vliv má rovněž to, že „pro kohorty jednotlivých desetiletí jsou pokždě trochu jiné události těmi přelomovými“, a „hodnocení nejdůležitější historické události pro život vlastní generace se v průběhu života lidí mění“ (s. 168). Vzhledem k tomu, že výzkumný vzorek zahrnoval osoby již od 15 let věku, v roce 2010 si nejmladší generace respondentů často z nabízených událostí nevybrala žádnou jako generačně definující.

Na otázku, jak je historické vědomí utvářeno a rozvíjeno, odpovídá z jiného úhlu pohledu i kapitola 2.4 autorů Karla Černého a Jiřího Šubrta, zaměřená na problematiku školní výuky dějepisu. Mnoho prostoru je zde věnováno palčivé otázce nedostatečné hodinové dotace pro výuku soudobých dějin; autoři v této souvislosti formulují i několik zásadních kritických poznámek: „Jestliže má být funkcí dějepisu poučení pro současnost, schopnost zasazovat současné události do těch minulých a chápání moderního světa, pak je to právě opomíjení nejnovější historie, co tuto funkci výuky dějin zásadním způsobem blokuje“ (s. 67). Další podkapitoly se věnují tématům, v nichž historické vědomí figuruje spíše ve formě určitého (byť klíčového) předpokladu

a formativního elementu – jde o vztah Čechů ke katolicismu a protestantismu (Dana Hamplová), o českou národní identitu (Klára Vlachová) a národní hrdost (Martin Vávra).

Dalšími oblastmi, které mají kromě vazby na historické vědomí také širší sociologický (ale i politologický) přesah, jsou evropská integrace, hodnocení vývoje po roce 1989 a vlastní zasazení Čechů do vazeb k ostatním národně-kulturním celkům. Zajímavě je v tomto směru interpretován nárůst pozitivního hodnocení období Karla IV. ve výzkumech realizovaných po roce 1989: autoři předkládají vysvětlení, že doba Karla IV. v porevoluční době sloužila jako ideál evropské integrace, k níž nový československý a posléze i samostatný český stát programově směřovaly. Ačkoli se Češi – mají-li si vybrat – stále identifikují spíše se Západní Evropou (s. 187), postoj k Evropské unii a jejímu vlivu na dění v České republice je postupem času stále negativnější a identifikace s Evropou byla v roce 2011 na vůbec nejnižší úrovni v novodobé historii. Protože sounáležitost s Východní Evropou zůstává stále v menšině (14 %), jako kompromis se ukazuje identifikace se středoevropanstvím, která signalizuje určitou nevyhraněnost české politické a kulturní identity (s. 191). Konečně stojí za zmínku, že empirická data překvapivě vzdorují rozšířeným tezím o amerikanizaci evropské (respektive české) společnosti po roce 1989: americkou kulturu považuje za blízkou kulturu české pouhých 7 % obyvatel, přičemž i mladá generace považuje za bližší kulturu ruskou nežli americkou (s. 197).

Recenzovaná publikace jako celek naznačuje, že historické vědomí lidí lze do určité míry chápat jako laické verze akademických filosofii dějin a koncepcí dějinného vývoje. Tuto paralelu by bylo možno dále rozvinout a některé další aspekty konkrétních filosofii dějin využít pro formulaci pracovních hypotéz, týkajících se obecného historického vědomí. Vědomí dějinnosti, ono privilegium a břemeno moderního člověka (parafrází Gadamera), je jistě významným rysem soudobých společností; zároveň jde o téma v sociologii dlouhodobě opomíjené. Řada dílčích oblastí výzkumu by mohla posloužit coby odrazový můstek pro podrobnější zkoumání (vztah kolektivní paměti a masmédií při nastolování agendy; vliv aktuálních filmů a knih na zájem

lidí o jednotlivá historická období; vztah vzdělávání a konstrukce národní identity). Jak kniha dokládá, historické vědomí lidí se v průběhu času proměňuje, a proto lze uvažovat i o longitudinálních výzkumech, které by mohly odhalit, jak stabilní charakteristikou historické vědomí lidí je a nakolik podléhá krátkodobým či dlouhodobějším změnám pod vlivem aktuálního vývoje politicko-ekonomické situace. Takový longitudinální výzkum by také mohl prohloubit poznatky o vzrůstajícím příklonu k postoji pozitivní afirmace s rostoucím věkem respondentů – ukázalo by se, zda jde skutečně o univerzální trend, nebo zda toto zjištění nějak souvisí se současnými historicko-společenskými okolnostmi.

Jako možné rozpracování některých dimenzí výzkumu historického vědomí se též nabízí vztah historie a biografie. C. Wright Mills byl například přesvědčen, že biografie a historie se prolínají v rámci sociální struktury, přičemž smysluplná sociální věda musí reflektovat všechny tři související dimenze. Biografii jedince si lze tímto způsobem představit jako osu paralelní k ose dějin, přičemž jednotlivé životní mezníky náležející k dané osobě pochopitelně vždy probíhají v určitém historickém a společenském kontextu. Takto „biografizované“ dějiny by bylo možno empiricky zkoumat například prostřednictvím analýzy historie událostí nebo metody životních drah. Mnohé závěry autorského týmu by navíc mohly inspirovat kvalitativní výzkumy orientované na hlubší porozumění historickému vědomí jednotlivce (jak se historické vědomí rodí, čím je udržováno?), případně příslušníků specifických skupin populace.

Výzkumníkům a zároveň autorům recenzované knihy se podařilo otevřít velmi podnětnou a inspirativní oblast sociologického výzkumu, která reflektuje nejen současné trendy ve společenských vědách (temporální aspekty sociální reality; vztah médií a umělecké produkce ke skutečnosti; mocenské vlivy na utváření obrazu dějin), ale – což je podstatnější – originálním a plodným způsobem je teoreticky konceptualizuje a podrobuje empirickému zkoumání. Předmětem převážně kvantitativního výzkumu se zde stala problematika obvykle (historiky, antropology, ale i sociology) zkoumaná kvalitativně. Kromě poukazu na inovativní

metodologický přístup a pevné teoretické základy nutno závěrem konstatovat, že samotná dílčí zjištění mají potenciál podnítit tolik potřebnou diskusi ve veřejném prostoru, zejména pokud jde o školní výuku dějepisu, ale také v řadě dalších příbuzných oblastí.

Jakub Mlynář

Jan Štemberk a kol.: *Kapitoly z dějin cestovního ruchu*. Pelhřimov – Praha: Nová tiskárna ve spolupráci s Vysokou školou obchodní v Praze, 2012, 220 str.

I když problematika cestovního ruchu již většinou přestala být vnímána jako zajímavá toliko pro své ekonomické aspekty, coby téma historické je zatím přítomna skromněji. Kolektiv autorů pod vedením Jana Štemberka nyní předložil jedenáct příspěvků k danému tématu, a pomáhá tak vyplnit citelnou mezeru, kterou pocítují učitelé i studenti oboru cestovního ruchu na soukromé Vysoké škole obchodní v Praze. Navíc jde o příspěvek potřebný do pestré mozaiky, z níž se teprve profiluje nový interdisciplinární obor.

Rekapitulací *Historie dějin cestovního ruchu* se zabývá hned první z příspěvků, jehož autorem je německý historický sociolog Hasso Spode. V relativně nedlouhé historii nauky o turistice shledává některé snahy náležející již do 20. let minulého století, jež však nejednou byly pozapomenuty. Stejný osud potkal třeba názory J. A. Pimlotta, který ve 40. letech 20. století vytýkal historické vědě, že „(...) zanedbala jeden z typických sociálních jevů – cestování lidí na dovolenou k moři, na venkov, do hor (s. 21)“. Oproti historii projevila sice o turismus větší zájem sociologie, avšak s apriorně pohrdavým přístupem k „cestujícím davům“, v čemž se vzácně shodla levice s konzervativci, byť pro jedny bylo důvodem opovržení komerčnosti, pro druhé masovost. Teprve když na přelomu 60. a 70. let 20. století hledala historie nová témata, z nichž se jako zvlášť úspěšně ukazovalo téma každodennosti, dočkalo se spolu s ní pozornosti také tématu turismu. Spode v té souvislosti použil vtipného příměru o „čekance“, jež se konečně začala vyvíjet k samostatnému vědeckému oboru.